

Syrly toslamalaryň pidalary: Özi kül üstünde, göwni Kap dagynda

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Özi kül üstünde, göwni Kap
dagynda SYRLY TOSLAMALARYŇ PIDALARY

"Maşatdaky iňlis wekilhanasynyň işgärleri Türkmenistanyň Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň naçalnigi Karuskiniň janyna kast etmek üçin ýarag we pul gaýgymajaklaryny aýtdylar. Bu işi Orazmämmed Wafayewe tabşyrdylar. Ol bu işiň hötdesinden gelip bilmedi, sebäbi onuň DSU bilen hiç hili baglanyşygy ýokdy... Onsoň Karuskiniň zenan maşgala gezek gelende ýüreginiň ýukadygyny bilip, onuň janyna kast etmek işine zenan maşgalany goşmaly diýen netijä geldiler".

(K.Berdiýewiň görkezmesinden. Türkmenistanyň Milli Howpsuzlyk Komitetiniň arhiwinden Fp N" 48577. t. 1 l. 118.) [1]

"Muhammet Geldiýewiň aýtmagyna görä, Kakajan Berdiýew iňlis konsulyndan 1.200.000 manat pul alypdyr. Eger gurama 1931-nji ýylda ýaragly gozgalaň turzup bilse, konsul ýene-de 2.500.000 manat pul bermegi wada edipdir... "Türkmen Azatlygy" guramasy geljek ýazda Garagumda galtamanlar bilen gepleşikler geçirip, Sowet häkimiýetiniň garşysyna bilelikde ýaragly baş götermegi göz önünde tutýar".

(Şewki Bektöraniň görkezmesinden. Şol ýerde t. 7. l. 382)

► 1: **ÖZI KÜL ÜSTÜNDE, GÖWNI KAP DAGYNDA**

1932-nji ýylyň fewral, mart aýlarynda Türkmenistan SSR-niň DSU-nyň çekistleri uly güýç bilen "Türkmen Azatlygy" milli guramanyň ýolbaşçylarynyň we işjeň agzalarynyň "rewolýusiýa garşy" edýän hereketleriniň önüni aldy. Ol işleriň gerimini hem-de hakyky ähmiýetiniň nämedigi barada henize çenli

aýdylanok, ýöne onuň esasy manysy şu aşakdakylara syrykdyrylýardy.

1926-njy ýylda milli musulman hereketiniň baştutanlary Mustafa Çokaýewe hem-de Zaky Walidowa arkalanyp, Seýitmyrat Öwezbaýew, doganlar Kakajan bilen Bekki Berdiýewler, Muhammet Geldiýew, Kümüşaly Böriýew, Bäşim Pereňliýew we başga-da birnäçeler "Türkmen Azatlygy" diýen rewolýusiýa garşy gizlin guramany döretmäge girişdiler. Sowetlere garşy täze döredilýän bu gurama Türkmenistanyň çäklerinde aktiw hereket edýän "Milli Ittihad" atly rewolýusiýa garşy guramanyň şol wagta çenli filialy bolan "Dokuzlar" atly söwda kompaniýasynyň esasynda döredilipdi. Onuň esasy maksady bütin Orta Aziýada ýaragly güýç bilen Sowet häkimiýetini agdaryp, buržuaz döwleti dikeltmekdi. Daşkentdäki söwda jemgyýetiniň nusgasynda döredilen bu guramany pul serişdeleri bilen üpjün etmegi hem-de onuň önünde perde bolmagy Berdiýewleriň üçünji dogany Bapby boýnuna alypdy.

"Dokuzlar" guramasyna tejenli söwdagärler Berdi molla Kerbabaýew, Garaja Burunow, Allanazar Muhammetnazarow, ispolkomyň başlygy Oraz Arykow, uýezd ispolkomynyň başlygy Akmyrat Orazow, olardan başga-da Eziz hanyň türkmen otrýadlarynda akgwardiýaçylaryň hataryna goşulyp sowetleriň garşysyna alnyp barlan ýaragly urşa aktiw gatnaşanlar hem bardy.

Guramanyň alyp baran işine ýolbaşçylar toparynyň jemlenen ýeri bolan Merkezi Komitet jogap bermelidi. Ol ýerde bolsa geçmişde syýasatda orun tutan adamlar saýlanyp alnypdy. Komitetiň ýolbaşçylary aýry-aýry ugurdan iş alyp barýardylar. Patyşa hökümeti döwründe pars şasynyň ýanynda wekili bolan öňki ştabsrotmistr S.Öwezbaýew bilen ozalky türk ofiseri O.Wafaýew harby işleri alyp barýardy. Akgwardiýaçylaryň Zakaspi hökümetiniň öňki çleni Bekki Berdiýew daşary ýurt razwedka gullugy bilen arabaglanyşyk saklap, gurama üçin serişde toplaýardy, Kokant awtonomiýasynyň hem-de onuň ýolbaşçysy Mustafa Çokaýewiň tarapyny tutup Daşkent metbugatynda çykyş eden, 1919-njy ýylda aklaryň hereketi şowsuzlyga uçranynda Nikolaý Nikolaýewiç han Ýomutskiý bilen akgwardiýaçylaryň

Zakaspi hökümetine kömek bermegini sorap Denikiniň üstüne giden Kümüşaly Böriýew bolsa gizlin gurama üçin ideologiýa taýdan kämil kadrlary taýýarlamak işine jogapkärdi. Umuman, ýolbaşçy merkeziň agzalarynyň hemmesi öz ugurlary boýunça iş alyp barýardylar.

Rewolýusiýa garşy baýlardan, mollalardan, kulakçylyga çekilenlerden, patyşa hökümetine gulluk eden teke polkunyň ofiserlerinden, esgerlerinden, Zakaspi hökümetiniň milli akgwardiýaçylar bölümlerinden toplanan adamlaryň hasabyna "Türkmen Azatlygy" (TA) guramanyň hataryna goşulýanlaryň sany artýardy. Olaryň hemmesi birleşdirilenden soň "başler" diýen at bilen söweşjeň toparlara bölünýärdi. Şol toparlaryň her haýsysyna Sowet häkimiýetini ýykmaq üçin takyk görkezmeler berilýärdi. "Bäşler" diýen söweşjeň toparyň adamlary öz ýolbaşçylaryndan başga adamy bilmeýärdiler. Merkeziň ýolbaşçy agzalarynyň atlary gizlin saklanýardy. Alnyp barylýan iş şowsuzlyga uçran mahalynda hemmeleriň äşgär bolmagyndan heder edilýärdi.

Guramanyň programmasy hem-de ustawy bardy, "TA"-na täze girýänlere çaphana usulynda taýýarlanan bilet bilen demirden ýasalan nyşan berilýärdi. Sowetlere garşy gizlin gurama girýänleriň sany gün saýyn däl-de, sagat saýyn artýardy. Şol sebäpli hem respublikanyň şäherlerinde we etraplarynda guramanyň filiallaryny döretmek gerekdi. Onsoň guramanyň wekilleri milli harby bölümlerde, daýhanlaryň we çarwalaryň aralarynda, okuw jaýlarynda, ylmy-barlag edaralarda filiallary döretmek işine üns berip başlapdylar. "TA" guramanyň at-abraýy göterilip, onuň hataryna oba adamlary, göçme çarwalaryň wekilleri, kooperwativ işgärleri, söwdagärler, gullukçylar, harby adamlar hem-de intelligensiýa girip başlapdy. Merkeziň ýolbaşçylary alnyp barylýan işleri gizlinlikde saklamak üçin ýerlerdäki filiallaryň ýolbaşçylary bilen şertli bellikler arkaly habarlaşýardylar.

"TA" alyp barýan gizlin işleriniň aýry-aýry taraplaryny aç-açanlyga öwürmek maksady bilen Türkmen ylmy-edebi jemgyýetini açdy. Ol jemgyýet türkmenleriň gadymy medeniýetini öwrenmekligi perde edinip, milli ideýany hem-de türkmenleriň

rewolýusiýadan öň geçen şahyrlarynyň we filosoflaryň dini häsiýetli eserlerini ýaýradyp başlady.

Gurama Azerbaýjanyň, Krym tatarlarynyň rewolýusiýa garşy güýçleri bilen arabaglanyşyk saklap, syýasy garaýyşlary sebäpli Eýrana, Fransiýa, Germaniýa gaçyp giden adamlar bilen gatnaşyk açdy. Olardan sowetlere garşy hereketleri güýçlendirmek, Orta Aziýadaky sowet respublikalaryny agdarmak baradaky görkezmeleri hem-de Gündogar halklarynyň dillerinden neşir edilýän milletçilik äheňli gazet-žurnallary alýardy. Ýolbaşçylar merkeziniň agzasy Şewki Bektöre azerbaýjan, Krym hem-de türk milletçileriniň hemaýat bermegi netijesinde Stambulda ýerleşýän musulmanlar merkezindäki Zaky Walydow bilen ysnyşykly arabaglanyşyk saklap, Türkmenistan SSR-niň syýasy-hojalyk ýagdaýy barada-da oňa habar berýärdi.

"TA" guramasy gizlin gurama diýlip hasaba alnandan soň "Туркменкредельсоюз"-da başlygyň orunbasary wezipesinde işläp ýören K.Berdiýew merkeziň ýolbaşçylarynyň görkezmesi boýunça iňlisleriň Maşatdaky razwedkasy bilen arabaglanyşyk açyp, sowetleriň garşysyna alnyp barylýan işde derwaýys gerek bolan tehnika hem-de harajat barada kömek bermegini sorap hat ýollapdyr.

Beýik Britaniýanyň razwedka gullugynyň halypasy jogaba uzak garaşdyрмаýar. Sowetleriň garşysyna gizlin iş alyp barýanlar bilen baglanyşyk saklamak üçin iňlis razwedkasynyň wekili serhede ýakyn bolan Manyş obasynda ýaşaýan "TA" guramasynyň agzasy Seýitjemal Gapurowa 700 manat pul gowşurýar. Ol pullar tire-taýpalaryň serdarlaryny öz tarapyna çekmek, ýarag satyn almak, wezipeli adamlara para bermek hem-de Garagumuň jümmüşinde guýular gazdyryp, bazalar döretmek üçin niýetlenilýärdi. Sebäbi ol bazalar gozgalaň turuzýanlar üçin diýseň zerurdy. Ýöne ol bazalaryň nirededigini gozgalaňa ýolbaşçylyk edýänlerden başga adam bilmeli däldi. Şol döwürden başlap, iňlisleriň Maşatdaky razwedkasy bilen aragatnaşyk pugtalanýar. Ol gatnaşyk Maşada ýük alyp gidýän kerwenleriň üsti bilenem, başga ýollar bilenem amala aşyrylýar. Türkmen milletçilik guramasy Maşady hem-de Pariži Sowet Soýuzynyň syýasy-hojalyk durmuşy, Sowet häkimiýetiniň respublikalarda

geçirýän çäreleri, ýerli halkyň ýagdaýy we olaryň bolşewikleriň alyp baran syýasatyna garaýyşlary baradaky maglumatlar bilen üpjün etmäge uly üns berýärdi. Daşary ýurtlar hem öz gezeklerinde berýän pul kömeklerinden daşgary rewolýusiýa garşy edebiýatlary, Türkmenistanda opurylyşyk işlerini nähili geçireniňde onuň ähmiýetiniň uly boljakdygy barada razwedka gullugynyň taýýarlan gollanmalaryny we görkezmelerini iberýärdiler.

Daşary ýurt razwedka gullugynyň bilmek isleýän zatlary baradaky maglumatlary guramanyň agzasynda bolup sowetler hojalygynda jogapkär wezipelerde işleýän TSSR-iň Merkezi Ispolnitel komitetiniň başlygynyň orunbasary Begjan Nazarow, Gosplanyň jogapkär işgäri S.Öwezbaýew, Söwda Halk Komissary O.Arykow, TSSR-iň Merkezi Ispolnitel komitetiniň başlygy Nedirbaý Aýtakowyň obadaşy, Magaryf Halk Komissary K.Böriýew we beýlekiler toplaýardylar. "TA" guramasynyň merkeziniň agzalary respublikanyň Halk Komissarlar Sowetiniň başlygynyň hususy sekretary Meretdurdy Nagdowy öz taraplaryna çekip bilendiklerini uly üstünlik hasap edýärdiler. Sebäbi onuň berýän maglumatlaryna daşary ýurt razwedka gullugy örän ýokary baha berýärdi.

Arada gezyän adamlaryň getirýän habarlaryna kanagat etmän, 1927-nji ýylyň awgust aýynda K.Berdiýew ýüň satyn almak bahanasy bilen parslaryň serhet ýakasyndaky Mämmetabat şäherine baryp, ol ýerde iňlisleriň razwedka gullugynyň wekili bilen duşuşýar. Şonda razwedka gullugynyň wekili guramanyň ýaragly gozgalaňa taýýarlyk işini çaltlandyrmagy talap edýär. Ol gozgalaň Beýik Britaniýanyň Sowet Soýuzynyň üstüne çozjak wagty bilen gabat geler diýlip çak edilýärdi. Şol K.Berdiýew 1913-nji ýylyň ýanwar aýynda serhet ýakasyndaky Manyşyň üsti bilen Türkmenistanyň territoriýasyna geçen iňlis emissary Laurens ("Arabystanly Laurens" ady bilen tanalýan agent) bilen duşuşýar. Iňlis rezidenti guramanyň we onuň agzalarynyň ýaragly gozgalaňa nähili derejede taýýardyklaryny barlap görenden soň 1931-nji ýylyň dowamynda gozgalaň turuzmalydygy barada kesgitli aýdýar.

Merkeziň ýolbaşçy agzalary özleriniň töweregine yetirýän

täsirine hem-de ýerlerdäki tire-taýpalaryň serdarlary bilen baglanyşygyna bil baglap, respublikanyň ähli ýerinde gozgalaň turuzmak üçin ykjam taýýarlyk görüp başlaýarlar. K.Berdiýew Mary hem-de Tejen sebitlerinde, S.Öwezbaýew Gökdepe etrabynda, B.Nazarow Daşhowuz okrugynda, O.Wafaýew bilen K.Böriýew Türkmenistanyň günbatar künjeginde iş alyp barýardylar. Bu aralykda parslaryň üstüne iberilen Kuly Gurtgeldiýew bu ýerden göçüp giden adamlaryň goldaw bermegi netijesinde ençeme ýaraglary Türkmenistanyň territoriýasyna aşyrmagyň hötdesinden gelýär.

Gepiň tümmek ýeri, gizlin gurama daşary ýurtly hossarlarynyň ähli diýenlerini ýerine ýetirýärdi. 1931-nji ýylyň tomsunda "TA" tarapyndan turzulan gozgalaň Türkmenistanyň bütin territoriýasyny gursap alypdy. Oňa müňlerçe daýhanlar, müňlerçe çarwadarlar gatnaşypdy. Emma, näme üçindir, Beýik Britaniýa SSSR-iň üstüne çozaryn diýip beren wadasynda durmandy. Ýöne "TA" guramasynyň taýýarlan ýolbaşçy kadrlary gozgalaňda uly işler bitiripdirler.

Şunlukda daşary ýurtly agalaryndan goldaw tapan türkmenler rewolýusiýanyň garşysyna baş göterenligi üçin hakyny almaly bolupdy. Garagumda nähak dökülen ganlara bolsa gozgalaňy ýatyrmak üçin Sowet häkimiýetiniň iberen taýýarlykly goşuny bilen Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň ykjam ýaraglanan otrýadlary sebäp bolman, eýsem türkmenler bilen gazaklaryň özleri sebäp bolanmyşlar. Sebäbi:

"Tire-taýpalaryň serdarlaryna hem-de din wekillerine ynanan yza galak nadan halklar" manysyz-maksatsyz ölüşiğe baş goşupdylar, olary şol ölüşiğe iteklän hem "TA" guramasynyň milletçilerimiş..."

"TA"-nyň 35 sany aktiw agzasy bilen başga birnäçe ýolbaşçylary tussag edilip, uzak wagt azatlykdan mahrum edilipdi. 1937-nji ýyla çenli diri galanlaryna bolsa, "rewolýusiýanyň gylyjy" jeza beripdi. Kümüşaly Böriýew, Seýitmyrat Öwezbaýew, Begjan Nazarow ýene birnäçeler bolsa atylyp öldürilipdi.

1931-nji ýylda, mälim bolşy ýaly, gozgalaňa baş göterenler kül-peýekun edilipdi. Gozgalaňyň beýle şowsuzlyga sezewar bolmagyna näme sebäp boldy? DSU-nyň olar bilen "TA"

guramasynyň arasyňy üzenligi sebäp boldumy? Ýok. Sebäbi guramanyň ýolbaşçylary ol wakadan esli wagt soň tussag edilipdi ahyryn. Belki, gizlin guramanyň düzen planyna laýyklykda daşary ýurtlular SSSR-i basyp almak üçin uly güýç bilen urşa başlamandygy sebäpli basmaçylar toparlarynyň ýolbaşçylary aldawa düşendir? Beýle-de däldi. Basmaçylar hereketiniň döremeginiň başga çuňňur sebäpleri bardy. Onuň sebäplerini bir agyzda kesgitli aýdaýmak aňsat däl. Ýöne biraz soňra onuň sebäplerini hem aýtmaga synanyşarys.

Şu ýerde bir zady aýtmak gerek. Geň bolup görünse-de, şu wagta çenli "sowetlere garşy gizlin gurama" diýlip agyz doldurylyp gürrüňi edilýän gurama bilen gozgalaň turzanlaryň arasynda hiç hili baglanyşygyň bolmandygyny aýtmak gerek. "TA" guramasynyň ne filiallaryndan, ne söweşjeň toparlaryndan, ne-de onuň merkeziniň ýolbaşçy agzalaryndan ýekeje adamam basmaçylaryň gozgalaňyna gatnaşmandyr. Sebäbi onuň ýaly gurama düýbünden bolmasa nätjek. Iňlis razwedka gullugy hem-de emissary bilen gizlin duşuşygam, işlere ýolbaşçylyk etmegem, serhet bozup geçmegem hakykatda bolan zatlar däldi-de, TSSR-iň DSU-niň kalby bozuk hilegärleriniň oýlap tapan toslamalarydy.

"Türkmen Azatlygy" diýen guramany ýok etmek üçin alnyp barylýan iş diýmegiň özi ýalan, toslama. Ol toslamalar bir tarapdan birnäçe bigünä adamyň tussag edilip, ençe naçarlaryň dul galmagyna, birnäçe ýetim galan çaga-çugalaryň, ogulsyz galan ata-eneleriň ahy-nalalaryna sebäp bolan bolsa, başga bir tarapdan Döwlet Syýasy Uprawleniýäniň operativ işgärlerine, sülçülerine döwlet tarapyndan gaýgyrylman jomartlyk bilen sylaglar paýlanmagyna sebäp bolupdy. Olaryň arasynda oýlanylýp tapylana örän çalymdaş, lakam hökmünde ulanylýanlar bilen bir hatarda Zaturanskiý, Lubin, Dimentman, Wolberg, Rozenfeld, Kasenberg ýaly uly wezipeli adamlaryň hem familiýalary bardy. Men dokumentlere seredenimde, DSU-niň köp sanly işgärleriniň arasynda ýekeje-de türkmen adyna gabat gelmedim. Bu jaýa ýerli milletiň diňe tussag hökmünde girýän bolmagy ahmaldy.

Bir zady aýtmak gerek. Ol döwürde DSU-de türkmenler işleýärdi. Ýöne olar hemme kişä düşnükli bolan sebäplere görä "Türkmen Azatlygy" "işiniň" (delosynyň) golaýyna goýberilmeýär.

[1] Mundan beýläk ähli salgylanmalar şu dokumente degişli bolar. Taryhy makalalar